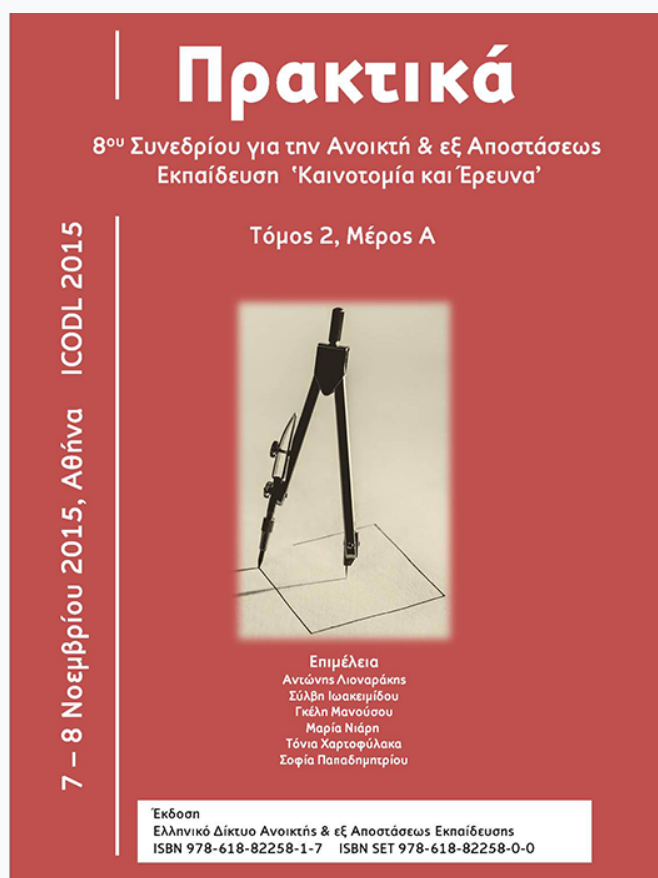

International Conference in Open and Distance Learning

Vol 8, No 2A (2015)

Innovation and Research in Open and Distance Learning and in Information Communications Technology

Quality Assurance and Evaluation of the Educational Material and relevant Work in Higher Open and Distance Adult Education. The case of the module EKP62 of H.O.U.

Ηλιάννα Σοφία Ζησίμου, Αναστασία Αθανασούλα Ρέππα

doi: [10.12681/icodl.28](https://doi.org/10.12681/icodl.28)

**Διασφάλιση Ποιότητας και Αξιολόγηση Εκπαιδευτικού Υλικού και συναφούς Έργου
στην Τριτοβάθμια Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση Ενηλίκων.
Η περίπτωση της Θ.Ε. ΕΚΠ62 του Ε.Α.Π.**

**Quality Assurance and Evaluation of the Educational Material and
relevant Work in Higher Open and Distance Adult Education.
The case of the module EKP62 of H.O.U.**

Ηλιάνα Σοφία Ζησίμου

Καθηγήτρια Ισπανικής/Αγγλικής/Ελληνικής
Απόφοιτη ΕΑΠ «Ισπανική Γλώσσα και
Πολιτισμός» & «Σπουδές στην Εκπαίδευση»
incario@ymail.com

Αναστασία Αθανασούλα Ρέππα

ΣΕΠ /ΕΑΠ
Καθηγήτρια ΑΣΠΑΙΤΕ
areppa54@gmail.com

Abstract

In the scope of the thesis for the Postgraduate Program “Studies in Education” of the H.O.U. (Hellenic Open University) during the academic year 2013-2014, the researcher chose the topic of evaluation of the educational material and the related educational work in Higher Distance Education, based on the principles of Quality Assurance, in conjunction with the principles of Open and Distance Education (as the research was applied in an Open and Distance Higher Education Institution, the H.O.U. in specific), and the principles of adult education (as university students are adults). The views of students and Tutors of the Module EKP 62 “Education Units Management” of the H.O.U. were investigated and recorded. The aim of this thesis was to demonstrate the response rates of educational material and the relevant educational work to the three above principles in order to assess and improve their quality. Quantitative and qualitative methodology was followed, for triangulation reasons and to deepen the results of the investigation. To prepare the student questionnaires and tutor interviews, the literature on the standards and evaluation criteria proposed through the Bologna Process, both in the European Higher Education Area (by the European Association for Quality Assurance) and in Greece (by the Quality Assurance and Accreditation Agency) was reviewed and the specific characteristics which the special educational material and the related educational work must meet in the Open and Distance Adult Education were researched. The results of the interviews are broadly in line with those of the questionnaire, as the educational material partly conforms with the principles of Quality Assurance of Open and Distance Education as well as Adult Education, with a higher response rate in the first two principles, and a lower one in the third. The need to update the content of the educational material and to connect it with the Greek reality were deemed necessary.

Key-words: *evaluation, quality assurance, adult education, open and distance education, educational material, educational work.*

Περίληψη

Στο πλαίσιο διπλωματικής εργασίας για το Μ.Π.Σ. «Σπουδές στην Εκπαίδευση» του Ε.Α.Π. κατά το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014, επιλέχθηκε ως θέμα η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς εκπαιδευτικού έργου στην Τριτοβάθμια εξ

Αποστάσεως Εκπαίδευση, βάσει των αρχών Διασφάλισης της Ποιότητας, σε συνδυασμό με τις αρχές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (καθώς η έρευνα εφαρμόστηκε σε ένα Ίδρυμα Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Ανώτατης Εκπαίδευσης, συγκεκριμένα το Ε.Α.Π.) και τις αρχές της Εκπαίδευσης Ενηλίκων (καθώς οι πανεπιστημιακοί φοιτητές είναι ενήλικες). Διερευνήθηκαν και καταγράφηκαν οι απόψεις των φοιτητών και των Συμβούλων Καθηγητών, της Θεματικής Ενότητας ΕΚΠ62 «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων» του Ε.Α.Π. Σκοπός της έρευνας ήταν να καταδειχθεί ο βαθμός ανταπόκρισης του εκπαιδευτικού υλικού και του σχετικού εκπαιδευτικού έργου στις τρεις παραπάνω αρχές με στόχο την αποτίμηση και βελτίωση της ποιότητάς τους. Ακολουθήθηκε ποσοτική και ποιοτική μεθοδολογία, για λόγους τριγωνοποίησης και εμβάθυνσης στα αποτελέσματα της έρευνας. Για την προετοιμασία των ερωτηματολογίων των φοιτητών και των συνεντεύξεων των Συμβούλων Καθηγητών, έγινε ανασκόπηση της βιβλιογραφίας ως προς τα πρότυπα και τα κριτήρια αξιολόγησης που προτείνονται μέσω της Διαδικασίας της Μπολόνια, τόσο στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης (από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη Διασφάλιση της Ποιότητας) όσο και στην Ελλάδα (από την Αρχή Διασφάλισης και Πιστοποίησης της Ποιότητας), και ταυτόχρονα αναζητήθηκαν τα επιμέρους χαρακτηριστικά στα οποία πρέπει να ανταποκρίνεται το ειδικό εκπαιδευτικό υλικό και το συναφές έργο στο πλαίσιο της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων συμβαδίζουν σε γενικές γραμμές με αυτά του ερωτηματολογίου, καθώς το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται εν μέρει στις αρχές της Διασφάλισης Ποιότητας, της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, με υψηλότερο βαθμό ανταπόκρισης στις πρώτες δύο αρχές, και χαμηλότερο στην τρίτη. Η ανάγκη επικαιροποίησης του περιεχομένου του εκπαιδευτικού υλικού και η σύνδεση με την ελληνική πραγματικότητα κρίθηκαν αναγκαία.

Λέξεις-κλειδιά: αξιολόγηση, διασφάλιση ποιότητας, εκπαίδευση ενηλίκων, ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, εκπαιδευτικό υλικό, εκπαιδευτικό έργο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα για διερεύνηση στην εργασία αυτή είναι η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς εκπαιδευτικού έργου στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, και αφορά σε ενήλικες εκπαιδευόμενους σε ένα Ίδρυμα Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, καθώς διερευνήθηκαν οι απόψεις φοιτητών και Συμβούλων Καθηγητών της Θεματικής Ενότητας ΕΚΠ62 «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων» (στο εξής ΕΚΠ62), που προσφέρεται στο πλαίσιο του Μ.Π.Σ. «Σπουδές στην Εκπαίδευση» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (στο εξής Ε.Α.Π.). Η εν λόγω αξιολόγηση σχεδιάστηκε, συνδυαστικά, σύμφωνα με τις αρχές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (στο εξής ΑεξΑΕ), τις αρχές Εκπαίδευσης Ενηλίκων (στο εξής Ε.Ε.) και τις αρχές Διασφάλισης της Ποιότητας (στο εξής Δ.Π.).

Σκοπό της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του βαθμού που συνάδει το εκπαιδευτικό υλικό, καθώς και το συναφές έργο, με τις αρχές της ΑεξΑΕ και της Ε.Ε., ακολουθώντας τόσο τα πρότυπα που προτείνει η Ευρωπαϊκή Ένωση για τη Διασφάλιση της Ποιότητας (European Association for Quality Assurance, στο εξής ENQA) όσο και τα πρότυπα που προτείνει η Ελληνική Αρχή Διασφάλισης και Πιστοποίησης της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση (στο εξής Α.Δ.Ι.Π.), καθώς και εξειδικεύοντας και προσαρμόζοντας αυτά τα πρότυπα αξιολόγησης στο μοντέλο της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης Ενηλίκων, σε ένα πρόγραμμα σπουδών Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η αξιολόγηση ως επιστημονικός κλάδος έκανε την εμφάνισή της τις τελευταίες δεκαετίες και δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών ως προς τον ορισμό και το περιεχόμενό της. Εννοιολογικά, προκύπτει από τους όρους αξία+λέγω και σημαίνει την προσπάθεια προσδιορισμού της αξίας κάποιου πράγματος, διαδικασίας ή προσώπου (Δημητρόπουλος, 1999α, 1999β).

Ο όρος «εκπαιδευτική αξιολόγηση» χρησιμοποιείται όταν αξιολογούμε κάτι στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, π.χ. κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, κάποια εκπαιδευτική μονάδα, ή το ρόλο των εκπαιδευτών στη μάθηση των εκπαιδευομένων* αποσκοπεί στον προσδιορισμό του βαθμού «υλοποίησης των στόχων ενός εκπαιδευτικού συστήματος ή των συστατικών του μερών [...] και μπορεί να οριστεί ως μια συστηματική διαδικασία συλλογής, επεξεργασίας, ανάλυσης και ερμηνείας δεδομένων, που αφορούν συγκεκριμένα αντικείμενα, με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, με απώτερο σκοπό την ανατροφοδότηση των δραστηριοτήτων και προσπαθειών μας με χρήσιμες πληροφορίες» (Μακράκης, 1998, σελ. 250-251). Συνεπώς, η εκπαιδευτική αξιολόγηση συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης (Delors, 1996. Δημητρόπουλος, 1999β) και δεν νοείται σύστημα Δ.Π. ενός Α.Ε.Ι. χωρίς την υλοποίηση εκπαιδευτικών αξιολογήσεων.

Σχεδιάζοντας μια πρόταση αξιολόγησης, ο ερευνητής-αξιολογητής οφείλει να ακολουθήσει μια μεθοδολογία αξιολόγησης και να καθορίσει καταρχάς α) σκοπό, στόχους και αντικείμενα αξιολόγησης, β) άξονες και κριτήρια αξιολόγησης, γ) προσέγγιση αξιολόγησης (ποσοτική, ποιοτική ή μικτή), δ) πηγές αξιολόγησης, και ε) μέσα και τεχνικές αξιολόγησης (Δημητρόπουλος, 1999α, 1999β. Μακράκης, 1998).

2.2. ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΦΕΣ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΟΙΚΤΗ ΚΑΙ ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

2.2.1. Η Ποιότητα και η Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση

Η ποιότητα και η διασφάλιση της ποιότητας αποτελούν όρους διφορούμενους και αόριστους, που περιλαμβάνουν αρκετά πράγματα υπό τη σκέπη τους, και οι γνώμες των ερευνητών διαφοροποιούνται, όσον αφορά στους σχετικούς ορισμούς στη βιβλιογραφία, ανάλογα με το γνωστικό αντικείμενο και το πεδίο εφαρμογής, αλλά και ανάλογα με τους διαφορετικούς ρόλους των ενδιαφερόμενων που την ορίζουν (Meyer, 2002 και Fresen, 2002, όπως αναφέρονται στο Chaney, n.d.). Στη συγκεκριμένη έρευνα, επιλέχθηκαν οι ορισμοί του Κοντογεώργου (2012), παρότι δεν αφορούν εκπαιδευτικό σύστημα, επειδή καθορίζονται με αρκετή σαφήνεια τα βασικά χαρακτηριστικά των όρων αυτών:

- ο όρος «Ποιότητα» αναφέρεται στο «σύνολο των χαρακτηριστικών ενός προϊόντος ή υπηρεσίας, που έχουν σχέση με την δυνατότητά του να ικανοποιεί τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης αγοράς πελατών, προς την οποία απευθύνεται ή για την οποία κατασκευάστηκε» (σελ. 2),
- η «Διασφάλιση Ποιότητας» αναφέρεται στις «συστηματικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται σε ένα σύστημα παραγωγής, έτσι ώστε να πληρούνται οι απαιτήσεις ποιότητας για ένα προϊόν ή υπηρεσία» (σελ. 3). Έτσι, η συστηματική μέτρηση, η σύγκριση με ένα πρότυπο, η παρακολούθηση των διαδικασιών και η απαραίτητη ανάδραση με σκοπό την πρόληψη σφαλμάτων και τη βελτίωση αποτελούν δραστηριότητες Δ.Π.

2.2.1.1. Η Διασφάλιση της Ποιότητας στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης

Τα πρώτα βήματα προς την ευρωπαϊκή συνεργασία για την εναρμόνιση των σπουδών Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ευρώπη και τη δημιουργία ενός κοινού πλαισίου αναφοράς της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στον Ευρωπαϊκό Χώρο αποτέλεσαν η *Συνθήκη για την*

Αναγνώριση των Προσόντων της Ανώτατης Εκπαίδευσης στον Ευρωπαϊκό Χώρο, που υπογράφηκε στην Λισαβόνα (Council of Europe, 1997), η *Διακήρυξης της Σορβόνης* (European Ministers of Education, 1998) και η *Magna Charta Universitatum* (Rectors of European Universities, 1998).

Η επονομαζόμενη «Διαδικασία της Μπολόνια» (Bologna Process) αποτελεί τις σχετικές με τη Δ.Π. αποφάσεις των Ευρωπαίων Υπουργών Παιδείας, αναφορικά με την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και προωθείται μέσα από υπουργικές διασκέψεις που καθορίζουν τις κατευθυντήριες γραμμές ανά διετία από το 1999 έως σήμερα. (European Ministers of Education, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2010, 2012, 2015). Στα πλαίσια της Διαδικασίας της Μπολόνια προβλέφθηκαν Εθνικά Συστήματα Διασφάλισης και Αξιολόγησης της Ποιότητας, υιοθετήθηκαν τα *Πρότυπα και Οδηγίες για τη Διασφάλιση της Ποιότητας στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης (Standards and Guidelines of Quality Assurance in the European Higher Education Area*, στο εξής *ESG*) (που διαμορφώθηκαν από την ENQA το 2005 και επικαιροποιήθηκαν το 2015, δηλαδή μετά την ολοκλήρωση αυτής της έρευνας), καθώς και ιδρύθηκε ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης (European Higher Education Area – EHEA, στο εξής *EXAE*).

Είναι εμφανές ότι η βελτίωση και η Δ.Π. στον χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι ευρωπαϊκή προτεραιότητα. Όμως, στη σχετική ανασκόπηση βιβλιογραφίας, βρέθηκαν μόνο κάποιες γενικότερες οδηγίες σχετικά με άξονες και κριτήρια ποιότητας ως προς την αξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου ή/και εκπαιδευτικού υλικού. Σύμφωνα με τα *ESG* της ENQA (2005), στην εσωτερική διαδικασία Δ.Π. ενός Α.Ε.Ι. συμμετέχουν όλοι οι μέτοχοι, συμπεριλαμβανομένων των φοιτητών, τα Ιδρύματα διασφαλίζουν ότι χρησιμοποιούνται τα κατάλληλα για κάθε πρόγραμμα σπουδών διδακτικά μέσα για την υποστήριξη των φοιτητών και είναι υπεύθυνα για τη συνεχή βελτίωση της ποιότητας των ακαδημαϊκών προγραμμάτων, μέσω, μεταξύ άλλων, διαδικασίας έγκρισης, παρακολούθησης και περιοδικής αναθεώρησης των προγραμμάτων σπουδών.

2.2.1.2. Η Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση της Ελλάδας

Σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες, 6 χρόνια μετά την έναρξη της Διαδικασίας της Μπολόνια (European Ministers of Education, 1999), θεσμοθετήθηκε στην Ελλάδα το σχετικό πλαίσιο για τη Δ.Π. των Α.Ε.Ι. στην Ελλάδα:

- Βάσει του Ν. 3374/2005, οι Ακαδημαϊκές Μονάδες (Σχολές ή Τμήματα) και τα Α.Ε.Ι. υπόκεινται «σε διαρκή αξιολόγηση με σκοπό τη διασφάλιση και βελτίωση της ποιότητας της έρευνας και διδασκαλίας, των σπουδών και των λοιπών υπηρεσιών που παρέχονται από αυτά στα πλαίσια της αποστολής τους» (άρθρο 1 παρ. 1), η οποία πραγματοποιείται από όλους τους μετόχους του Ιδρύματος, συμπεριλαμβανομένων των φοιτητών. Επίσης, ιδρύεται η Α.Δ.Ι.Π. σε εθνικό επίπεδο (άρθρο 10), οι Μονάδες Διασφάλισης Ποιότητας (στο εξής ΜΟ.Δ.Ι.Π.) σε επίπεδο Ιδρυμάτων (άρθρο 2 παρ. 4), καθώς και άλλες ομάδες Εσωτερικής και Εξωτερικής Αξιολόγησης σε επίπεδο ακαδημαϊκών μονάδων (άρθρο 5 παρ. 2 ως 3), και αναλύονται οι ομάδες κριτηρίων ποιότητας και οι σχετικοί δείκτες αξιολόγησης (άρθρο 3 παρ. 3).
- Βάσει του Ν. 4009/2011, το Ίδρυμα «είναι υπεύθυνο για τη διασφάλιση και συνεχή βελτίωση της ποιότητας του εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου του [...] σύμφωνα με τις διεθνείς πρακτικές, ιδίως εκείνες του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, και τις αρχές και κατευθύνσεις της ΑΔΙΠ» και γι' αυτόν το σκοπό υπεύθυνη είναι η ΜΟ.Δ.Ι.Π (άρθρο 14 παρ. 1 έως 2).

Είναι εμφανές το ενδιαφέρον των Ελλήνων ιθυνόντων για τη Δ.Π. στον χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης. Όμως, στην ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας που διενεργήθηκε δεν βρέθηκαν στοιχεία σε συνάρτηση και συνάφεια με την ΑεξΑΕ, με μοναδική εξαίρεση το *Πρότυπο Σχήμα της Έκθεσης Αυτοαξιολόγησης των Ιδρυμάτων*,

διαφορετικό για το Ε.Α.Π. και τα υπόλοιπα συμβατικά Ιδρύματα (Α.ΔΙ.Π., 2014α, 2014β). Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με κατευθυντήρια έγγραφα της Α.ΔΙ.Π., στην Εσωτερική Αξιολόγηση, συμμετέχουν όλα τα μέλη του διδακτικού προσωπικού, διδασκόντων και επιστημονικών-εργαστηριακών συνεργατών, καθώς και όλοι οι φοιτητές (Α.ΔΙ.Π., 2007δ).

Πρωτοπορία στο χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα ως προς τη Δ.Π. του Ιδρύματος είναι το Ε.Α.Π., το οποίο από την ίδρυσή του (Ν. 2552/1997) λειτουργεί βάσει μιας φιλοσοφίας ποιότητας. Πολύ πριν τη σχετική ελληνική νομοθεσία, η Μονάδα Εσωτερικής Αξιολόγησης και Επιμόρφωσης (Μ.Ε.Α.Ε.) διεξήγαγε ετήσιες εσωτερικές αξιολογήσεις, στις οποίες συμμετείχαν και οι φοιτητές, με γνώμονα τη διασφάλιση της ποιότητας των προσφερόμενων προγραμμάτων σπουδών. Επίσης, το Εργαστήριο Εκπαιδευτικού Υλικού και Εκπαιδευτικής Μεθοδολογίας (Ε.Ε.Υ.Ε.Μ.) «οφείλει συστηματικά να παρακολουθεί και να αξιολογεί το παρεχόμενο στους Φοιτητές του μαθησιακό υλικό» (Ευρωτέκ, 2007, σελ. 431).

2.2.1.3. Κριτήρια Ποιότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Α.ΔΙ.Π. ως προς την αξιολόγηση εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς εκπαιδευτικού έργου

Σύμφωνα με τα ESG της ENQA (2005), αλλά και τη σχετική με τη διαδικασία της Μπολόνια ελληνική νομοθεσία (Ν.3374/2005, Ν.4009/2011) και τα κατευθυντήρια έγγραφα της Α.ΔΙ.Π. (2007α, 2007β, 2007γ, 2007δ, 2008, 2011α, 2014α, 2014β), συμμετέχουν στην αξιολόγηση οι φοιτητές και θα διασφαλίζεται από το ίδιο το Ίδρυμα ότι χρησιμοποιούνται, για κάθε πρόγραμμα σπουδών, τα κατάλληλα διδακτικά μέσα για την υποστήριξη των φοιτητών, ότι γίνεται προσεκτικός σχεδιασμός ή/και αξιολόγηση των περιεχόμενων των μαθημάτων και ότι συσχετίζεται επαρκώς ο φόρτος εργασίας με τις Πιστωτικές Μονάδες (ECTS).

Μετά από ανασκόπηση των κριτηρίων και των δεικτών αξιολόγησης, του Απογραφικού Δελτίου Εξαμηνιαίου Μαθήματος για τους Καθηγητές, του Ερωτηματολογίου Αξιολόγησης Μαθήματος, για τους φοιτητές, και του υποδείγματος της Έκθεσης Εξωτερικής Αξιολόγησης (Α.ΔΙ.Π., 2007α, 2007γ, 2008, 2011α, 2011β), προέκυψαν τα θέματα προς διερεύνηση και τα ερευνητικά ερωτήματα που σχετίζονται με την ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού και την αποτελεσματικότητα του διδακτικού έργου, τη διαδικασία επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού, την επάρκεια ως προς τον αριθμό και τα είδη του εκπαιδευτικού υλικού, το συσχετισμό με το γνωστικό αντικείμενο και το φόρτο εργασίας, τη συμβολή στην κατανόηση του γνωστικού αντικείμενου, την ανταπόκριση στους στόχους και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα του μαθήματος, την παροχή έγκαιρης ανατροφοδότησης από τους Καθηγητές, καθώς και βοήθειας για τις εργασίες και βιβλιογραφικής υποστήριξης.

2.2.2. Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Η ανοικτή εκπαίδευση είναι ένα ιδεώδες της εκπαίδευσης, που παρέχει εκπαιδευτικές ευκαιρίες, όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, σε ένα μεγάλο αριθμό εκπαιδευομένων, ευρέως φάσματος ηλικιών και γνωστικού επιπέδου, και απαιτεί ιδιαίτερα εκπαιδευτικά εργαλεία, όπως την εξ αποστάσεως εκπαίδευση, σύμφωνα με την οποία, οι σπουδές πραγματοποιούνται από φυσική απόσταση από τον Σύμβουλο Καθηγητή (στο εξής Σ.Κ.) και το Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (Λιοναράκης & Λυκουργιώτης, 1998. Ματραλής & Λυκουργιώτης, 1998).

Το εκπαιδευτικό υλικό στην ΑεξΑΕ έχει διαφορετικό ρόλο απ' ό,τι στη συμβατική εκπαίδευση, καθώς πρέπει να αναπληρώνει, κατά το δυνατόν, την απουσία του διδάσκοντα, επιτελώντας τις διδακτικές λειτουργίες του και πρέπει να προωθεί την αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαιδευόμενου και υλικού ώστε να χαράσσει μια ευρετική

πορεία προς τη γνώση (Ματραλής, 1998. Ματραλής & Λυκουργιώτης, 1998). Επίσης, οφείλει να είναι πολυμορφικό, δηλαδή σε έντυπη, οπτικοακουστική, ηλεκτρονική και λογισμική μορφή, ώστε να γίνεται πιο αποτελεσματικό για τη μάθηση. Ως προς το έντυπο υλικό, σύμφωνα με τους Ματραλή και Λυκουργιώτη (1998), Ματραλή (1998) και Race (1999), χρησιμοποιούνται:

- βιβλία και εγχειρίδια ειδικά σχεδιασμένα για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση από ομάδες συγγραφέων και ειδικών που συνεργάζονται με το Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (με επεξηγηματικούς τίτλους, στόχους, προσδοκώμενα αποτελέσματα, λέξεις-κλειδιά και σύνοψη ανά ενότητα, κατατιμημένη παρουσίαση ύλης, απλή διατύπωση, φιλικό συγγραφικό ύφος, εμψυχωτικά σχόλια, απεικονίσεις, παραδείγματα, μελέτες περίπτωσης και αναφορές στις εμπειρίες των φοιτητών),
- οδηγοί μελέτης (με συμβουλές μελέτης, αναφορά των πιθανών δυσκολιών και οδηγίες για τη σύνδεση της ύλης),
- συμβατικά βιβλία και εγχειρίδια,
- επιστημονικά άρθρα,
- κατάλογοι βιβλιογραφικών αναφορών,
- δραστηριότητες προς αυτοαξιολόγηση (με λύσεις και επιβραβευτικά σχόλια) και
- εργασίες προς αξιολόγηση από τον Σ.Κ.

Όμως, και ο διδάσκων έχει διαφορετικό ρόλο στην εκπαίδευση από απόσταση. Αυτός ο ρόλος, σύμφωνα με τους Ματραλή και Λυκουργιώτη (1998), είναι τριπλός:

- α) διδασκαλία, με στόχο την επίλυση αποριών και την καθοδήγηση στη μελέτη,
- β) αξιολόγηση, με στόχο την διόρθωση εργασιών και εξετάσεων και ανατροφοδότηση προς το φοιτητή, με καθοδήγηση σε τυχόν προβληματικές περιοχές ως προς την αφομοίωση και την κατανόηση της ύλης, και
- γ) υποστήριξη, με στόχο την ενθάρρυνση του φοιτητή στην προσπάθειά του και τη συμβολή στην ανάπτυξη και διατήρηση κινήτρων για τη συνέχιση των σπουδών του.

2.2.3. Εκπαίδευση Ενηλίκων

Οι ενήλικες έχουν ειδικά χαρακτηριστικά και διαφορετικό τρόπο μάθησης από τα παιδιά, δηλαδή έχουν συγκεκριμένες ανάγκες και περιορισμένο χρόνο και επιθυμούν τόσο τη σύνδεση του αντικειμένου της μάθησης με το απόθεμα των εμπειριών τους και γενικά με τη ζωή τους, όσο και την ενεργό συμμετοχή τους στην πορεία της μάθησης (Κόκκος, 1998).

Λαμβάνοντας υπόψη τις πέντε αρχές Ε.Ε. (Κόκκος, 1998), συμπεραίνεται ότι το εκπαιδευτικό υλικό και το συναφές εκπαιδευτικό έργο σε ένα οποιοδήποτε πρόγραμμα Ε.Ε. οφείλει να είναι προσαρμοσμένο στις ανάγκες των εκπαιδευομένων, να έχει άμεση χρησιμότητα για τους εκπαιδευομένους, να συνδέεται με τις εμπειρίες τους, να προωθεί την ενεργό συμμετοχή τους και την ευρετική πορεία προς τη γνώση, να τους προκαλεί να σκέφτονται κριτικά, και να τους εμψυχώνει για την πορεία της μάθησής τους.

2.3. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Σε μια μελέτη αξιολόγησης του Ε.Α.Π. (Ευρωτέκ, 2007), για όλα τα προγράμματα σπουδών συνολικά, κρίθηκε, τόσο από τους ενεργούς φοιτητές όσο και από το διδακτικό προσωπικό, αρκετά απαραίτητη η ανάγκη αναπροσαρμογής και επικαιροποίησης της ύλης των υπαρχόντων Θεματικών Ενοτήτων και των διδακτικών πακέτων, και διαπιστώθηκαν αρκετά κενά, ασάφειες ή παραλείψεις στο έντυπο υλικό, παρότι υιοθετεί τις ιδιαίτερες προδιαγραφές ενός υλικού σε σύστημα ΑεξΑΕ.

Η Νικολακοπούλου (2008) διερεύνησε τις απόψεις των φοιτητών για το εκπαιδευτικό υλικό της ΕΚΠ62, η ποιότητα του οποίου αξιολογείται στην παρούσα έρευνα, και συμπέρανε ότι το έντυπο εκπαιδευτικό υλικό είναι σε μεγάλο βαθμό συμβατό με τις αρχές

της ΑεξΑΕ, αλλά σε πιο μικρό βαθμό με τις αρχές της Ε.Ε. και ότι η ικανοποίηση των συμμετεχόντων για το οπτικοακουστικό εκπαιδευτικό υλικό ήταν μικρή λόγω της μικρής σύνδεσής του με το έντυπο υλικό.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

3.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το αντικείμενο αυτής της έρευνας-αξιολόγησης είναι α) το εκπαιδευτικό υλικό και β) το συναφές εκπαιδευτικό έργο, στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, συγκεκριμένα στην ΕΚΠ62.

Σκοπός της έρευνας είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση μιας πρότασης αξιολόγησης του εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς εκπαιδευτικού έργου για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, λαμβάνοντας υπόψη τις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε. και η καταγραφή/διερεύνηση των απόψεων των φοιτητών και των Σ.Κ. της ΕΚΠ62.

3.2. ΑΞΟΝΕΣ/ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Ο κεντρικός άξονας της παρούσας έρευνας αξιολόγησης εστιάζει στην ποιότητα και διαχωρίζεται σε δύο άξονες: α) ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού και β) ποιότητα του σχετικού με το υλικό εκπαιδευτικού έργου. Θεωρήθηκε σημαντικό, να κριθεί σε ποίο βαθμό το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού υλικού (καθώς πρόκειται για ενήλικες εκπαιδευόμενους σε ένα σύστημα ΑεξΑΕ που επιχειρεί να διασφαλίσει την ποιότητά του) και αν το σχετικό με το εκπαιδευτικό υλικό εκπαιδευτικό έργο των Σ.Κ., ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στον τριπλό ρόλο του διδάσκοντα βάσει των αρχών της ΑεξΑΕ.

Έτσι, διερευνήθηκαν οι παράμετροι που σχετίζονται με και συμβάλλουν στην αποτελεσματικότητα του προσφερόμενου εκπαιδευτικού υλικού και του σχετικού με αυτό εκπαιδευτικού έργου όπως:

- η έννοια της ποιότητας του εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς εκπαιδευτικού έργου για τους φοιτητές και τους Σ.Κ., σύμφωνα με τις αρχές ΑεξΑΕ, Ε.Ε., Δ.Π. και συνολικά,
- η ανάγκη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού, και
- η αποτελεσματικότητα του συναφούς εκπαιδευτικού έργου των Σ.Κ.

Επίσης, διερευνήθηκε η ύπαρξη συσχετισμού των απόψεων των φοιτητών:

- α) για το εκπαιδευτικό υλικό και το συναφές εκπαιδευτικό έργο με το φύλο τους, την ηλικία τους, την επιμόρφωσή τους για θέματα ΑεξΑΕ και Ε.Ε. και τη συμμετοχή τους στις Ο.Σ.Σ.,
- β) για τον εκτιμώμενο φόρτο εργασίας βάσει του χρονοδιαγράμματος μελέτης με τις απόψεις τους για τον πραγματικό ετήσιο φόρτο εργασίας,
- γ) για την ανάγκη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού με τις απόψεις τους για το βαθμό συμβολής του στην κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου, με την επιμόρφωσή τους για θέματα ΑεξΑΕ και Ε.Ε. και με τις απόψεις τους για την ποιότητά του, και,

τέλος, διερευνήθηκε η ύπαρξη συσχετισμού της ποιότητας του εκπαιδευτικού υλικού με την αποτελεσματικότητα των Σ.Κ. και την επακόλουθη ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου.

3.3. ΜΕΘΟΔΟΣ/ΠΗΓΕΣ/ΤΕΧΝΙΚΕΣ/ΜΕΣΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

Η προτεινόμενη αξιολόγηση είναι ποιοτική και ποσοτική, και για την επεξεργασία και ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων έγινε χρήση του στατιστικού προγράμματος SPSS 21. Όσον αφορά στις πηγές συλλογής δεδομένων, συμμετείχαν ανώνυμα στην αξιολόγηση οι φοιτητές και οι Σ.Κ. που παρακολούθησαν ή δίδαξαν αντίστοιχα την ΕΚΠ62 κατά το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014. Ο συνολικός αριθμός των ενεργών φοιτητών ήταν 195

άτομα, εκ των οποίων 45 άντρες και 150 γυναίκες και ο αριθμός των συμμετεχόντων ήταν 102 άτομα, εκ των οποίων 27 άνδρες και 71 γυναίκες, ενώ οι Σ.Κ. ήταν 6, από τους οποίους συμμετείχαν οι 5. Η πλειοψηφία των φοιτητών ήταν γυναίκες, 41-50 ετών, εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας, των Ανθρωπιστικών Σπουδών, χωρίς άλλες μεταπτυχιακές σπουδές, παρακολούθησε 1 Θ.Ε. εκτός από την ΕΚΠ62, την ΕΚΠ64 «Εισαγωγή στην Εκπαίδευση Ενηλίκων», αλλά όχι την ΕΚΠ65 «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση», ενώ συμμετείχε σε όλες τις Ο.Σ.Σ. Όσον αφορά στους Σ.Κ., η πλειοψηφία τους έχει προϋπηρεσία σε συμβατικό πανεπιστήμιο και σε άλλο Ίδρυμα ΑεξΑΕ εκτός του Ε.Α.Π., ενώ παράλληλα είναι πιστοποιημένοι Εκπαιδευτές Ενηλίκων και έχουν σχετική επιμόρφωση και για την ΑεξΑΕ.

Πραγματοποιήθηκε μικτή ερευνητική μέθοδος:

- Επισκόπηση των απόψεων των φοιτητών με τη συμπλήρωση αυτοσχέδιου ερωτηματολογίου, με ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου,
- Διερεύνηση των απόψεων των Σ.Κ. με ημιδομημένες συνεντεύξεις, με ερωτήσεις ανοικτού τύπου.

Η επισκόπηση των απόψεων των φοιτητών πραγματοποιήθηκε με την τεχνική της γραπτής επικοινωνίας (μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος) και της επιτόπιας συμπλήρωσης (σε Ο.Σ.Σ.), ενώ η διερεύνηση των απόψεων των Σ.Κ. με την τεχνική της επιτόπιας ή τηλεφωνικής συνέντευξης.

Όσον αφορά στην κλίμακα μέτρησης για τις περισσότερες ερωτήσεις κλειστού τύπου στα ερωτηματολόγια φοιτητών, επιλέχθηκε μία τακτική κλίμακα διαβάθμισης ως καταλληλότερη για τα κριτήρια αυτής της αξιολόγησης, και συγκεκριμένα η πεντάβαθμη κλίμακα διαβάθμισης του Likert, με φραστική και αριθμητική διατύπωση: 5=Συμφωνώ απόλυτα, 4=Συμφωνώ, 3=Αναποφάσιτος, 2=Διαφωνώ, 1=Διαφωνώ απόλυτα, η οποία όμως κατά τη στατιστική ανάλυση αποφασίστηκε να συγχωνευθεί και να κατηγοριοποιηθεί σε τρίβαθμη, με φραστική και αριθμητική διατύπωση: 3=Συμφωνώ, 2=Αναποφάσιτος, 1=Διαφωνώ.

Η σύνταξη του ερωτηματολογίου και του σχεδίου της συνέντευξης προήλθαν από το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε για την ΑεξΑΕ, την Ε.Ε. και τη Δ.Π., αλλά και από στοιχεία δανεισμένα από σχετικά ερωτηματολόγια. Το ερωτηματολόγιο φοιτητών αποτελείται από 19 ερωτήσεις-διαπιστώσεις, 17 κλειστού και 2 ανοικτού τύπου, ενώ 4 ερωτήσεις-διαπιστώσεις είχαν υποερωτήματα. Συνολικά, αριθμούσαν 62 μεταβλητές στο SPSS, συν 14 μεταβλητές για τα δημογραφικά στοιχεία. Η συνέντευξη περιλαμβάνει 10 ερωτήσεις, από τις οποίες οι 6 έχουν 2 υποερωτήματα, οπότε συνολικά πρόκειται για 16 ανοικτά ερωτήματα.

3.4. ΠΙΛΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ, ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ/ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Η πιλοτική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου προς τους συμφοιτητές της ερευνητριας στην ΕΚΠ62 κατά το ακαδημαϊκό έτος 2012-2013, αποδείχθηκε άκρως σημαντική στη διεξαγωγή της έρευνας, καθώς τα σχόλια των 11 φοιτητών που ανταποκρίθηκαν βοήθησαν στον προσδιορισμό των προβληματικών σημείων του αρχικού ερωτηματολογίου και τη βελτίωση του τελικού ερωτηματολογίου και του παραπλήσιου σχεδίου συνέντευξης.

Είναι πολύ σημαντική για τα αποτελέσματα μιας έρευνας η χρήση ενός εργαλείου που αποδίδει ατομικές τιμές αξιόπιστες και έγκυρες. Ο έλεγχος της αξιοπιστίας των ερωτηματολογίων έγινε: α) με χορήγηση-επαναχορήγηση σε 7 από τα 102 ερωτηματολόγια και ελέγχθηκε ο αριθμός των περιπτώσεων στις οποίες υπήρχε αλλαγή από αρνητική σε θετική απάντηση και το αντίστροφο, και β) με εξέταση της εσωτερικής συνέπειας των ερωτημάτων που αποτελούν τους 5 βασικούς άξονες και των αθροιστικών μεταβλητών ανά άξονα. Το ερωτηματολόγιο ήταν αρκετά αξιόπιστο και πολύ ως άριστα

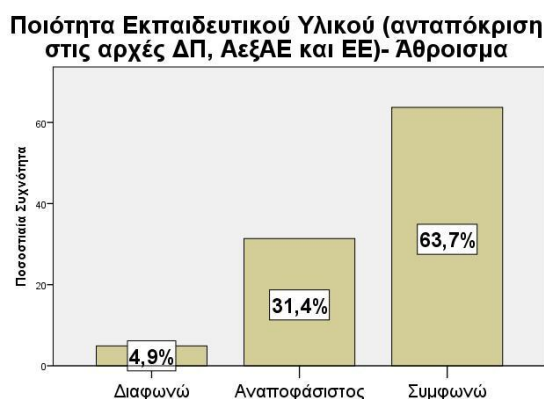
εσωτερικά συνεπές (με συντελεστή άλφα του Cronbach να κυμαίνεται από ,810 έως ,914). Όσον αφορά στην εγκυρότητα, ελέγχθηκε η εγκυρότητα περιεχομένου και θεωρήθηκε ότι υπάρχει υψηλός βαθμός εγκυρότητας, καθώς επιλέχθηκαν όλες οι απαραίτητες ερωτήσεις σε σχέση με το ζήτημα υπό διερεύνηση.

4. ΚΥΡΙΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1. ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Από την ποσοτική (αλλά και ποιοτική, στις 2 ανοικτές ερωτήσεις) ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τα ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν 102 φοιτητές της ΕΚΠ62», συνάγονται τα παρακάτω:

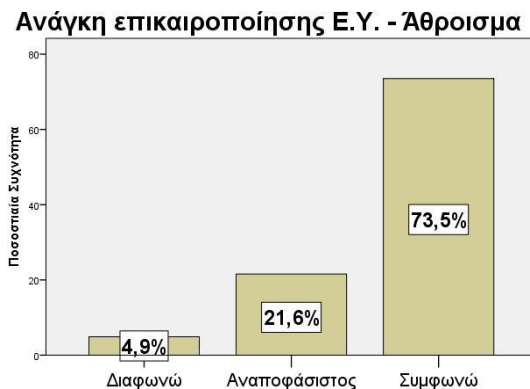
- 1) Στον άξονα «Ποιότητα εκπαιδευτικού υλικού», οι φοιτητές/-ριες θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται επαρκώς στις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε. Πιο συγκεκριμένα:
 - α) Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές Δ.Π.», θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται επαρκώς σε αυτές τις αρχές, εφόσον η ύλη συσχετίζεται επαρκώς με το γνωστικό αντικείμενο, ανταποκρίνεται στους στόχους και τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα της Θεματικής Ενότητας, και συμβάλλει στην κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου (με εξαίρεση το CD και τους Τόμους Γ και Δ).
 - β) Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές της ΑεξΑΕ», το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται εν μέρει σε αυτές, καθώς η πλειοψηφία των φοιτητών/-ριών συμφωνεί ότι, παρότι το εκπαιδευτικό υλικό δεν είναι πολυμορφικό, διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά των αρχών ΑεξΑΕ (αν και στα περισσότερα επιμέρους χαρακτηριστικά με σχετικά χαμηλούς μέσους όρους). Πολλοί, δε, αναφέρουν ότι θα ήθελαν περισσότερες μελέτες περίπτωσης και παραδείγματα, καθώς και κατάλληλες δραστηριότητες αυτοαξιολόγησης.
 - γ) Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές της Ε.Ε.», είναι χαμηλός ο βαθμός ανταπόκρισης του εκπαιδευτικού υλικού, καθώς τα ποσοστά των φοιτητών/-ριών που συμφωνούν ότι το υλικό διακρίνεται από τα επιμέρους χαρακτηριστικά των αρχών αυτών, όπως και οι μέσοι όροι των απαντήσεών τους, είναι αρκετά χαμηλά, αν και πλειοψηφικά, και παράλληλα υπάρχουν πολλοί αναποφάσιστοι. Το πρόβλημα πιθανώς σχετίζεται με την απουσία προσαρμογής του υλικού στην ελληνική πραγματικότητα και τις ανάγκες των φοιτητών, καθώς οι περισσότεροι υπηρετούν στα ελληνικά σχολεία.

Σχήμα 1. Ποιότητα εκπαιδευτικού υλικού (ανταπόκριση στις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε.

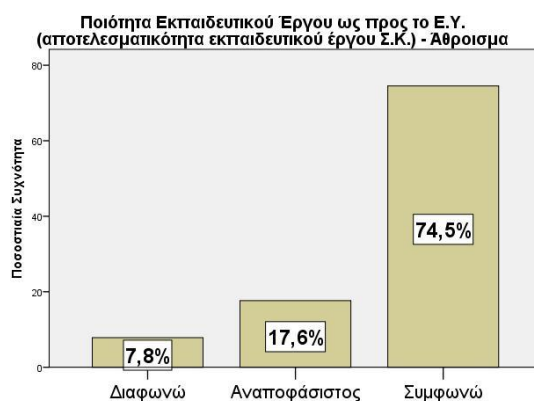
- 2) Όσον αφορά στον άξονα «Ανάγκη επικαιροποίησης», οι φοιτητές κρίνουν ότι απαιτείται επικαιροποίηση λόγω της κατάργησης ενός βιβλίου, της αντικατάστασης των Παράλληλων Κειμένων χωρίς τη σύνδεσή τους με το κυρίως υλικό, και του παρωχημένου περιεχομένου της ύλης κάποιων τόμων. Το υψηλότερο ποσοστό το

συγκέντρωσε το ακουστικό υλικό και οι Τόμοι Γ και Δ. Επίσης, αναφέρθηκαν κάποιες ελλείψεις στο εκπαιδευτικό υλικό, όπως αναφορές στην ισχύουσα ελληνική νομοθεσία ή θέματα ηγεσίας και λήψης αποφάσεων.

Σχήμα 2. Ανάγκη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού

- 3) Όσον αφορά στον άξονα «Αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου», οι Σ.Κ. ανταποκρίνονται επαρκώς στον τριπλό ρόλο διδάσκοντος βάσει των αρχών της ΑεξΑΕ. Βασικά στοιχεία της αποτελεσματικότητας των Συμβούλων Καθηγητών για τους φοιτητές είναι η παροχή εμπύχωσης, η επίλυση αποριών και επεξήγηση δυσνότητων σημείων, η παροχή συμπληρωματικού υλικού, η καθοδήγηση στη μελέτη κάποιων δύσκολων κεφαλαίων και η προώθηση κριτικής σκέψης και ευρετικής πορείας προς τη γνώση.

Σχήμα 3. Ποιότητα του συναφούς Εκπαιδευτικού Έργου

Από ότι καταδείχθηκε από τα τεστ συσχετίσεων που εκτελέστηκαν (Mann-Whitney U test, Kruskal-Wallis one-way ANOVA και Spearman's rank correlation coefficient):

- A) Οι απόψεις των φοιτητών για την ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού και για την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο τους, την ηλικία τους και την επιμόρφωσή τους σε θέματα ΑεξΑΕ και Ε.Ε. Επίσης, δεν συσχετίζονται οι απόψεις των φοιτητών για την ανάγκη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού με τις απόψεις τους για το βαθμό συμβολής του εκπαιδευτικού υλικού στην κατανόηση του γνωστικού αντικείμενου της Διοίκησης της Εκπαίδευσης και για την ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού, ούτε διαφοροποιούνται ανάλογα με την ύπαρξη επιμόρφωσης σε θέματα ΑεξΑΕ και Ε.Ε. στα πλαίσια του Μ.Π.Σ. «Σπουδές στην Εκπαίδευση». Τέλος, οι απόψεις τους για την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με την παρουσία τους στις Ο.Σ.Σ.
- B) Οι απόψεις των φοιτητών για το βαθμό συσχέτισης του εκπαιδευτικού υλικού με τον εκτιμώμενο φόρτο εργασίας σχετίζονται με τις απόψεις τους για τον πραγματικό ετήσιο φόρτο εργασίας, καθώς υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως

προς τις 5 κατηγορίες του δείγματος (κάτω από 399 ώρες, 400-549 ώρες, 550-660 ώρες, 661-800 ώρες, πάνω από 801 ώρες) και τουλάχιστον ένα από τα δείγματα κυριαρχεί τυχαία σε κάποιο άλλο δείγμα ($\chi^2=25,447$, $n=100$, $df=4$, $p=,000$ asymptotic). Ως προς τη σχέση ποιότητας εκπαιδευτικού υλικού και ποιότητας εκπαιδευτικού έργου, αυτή είναι θετική και στατιστικά σημαντική ($r_s=,407$, $n=102$, $p=,000$), δηλαδή ο βαθμός αποτελεσματικότητας των Σ.Κ. αυξάνεται ανάλογα με την αύξηση του βαθμού ανταπόκρισης του εκπαιδευτικού υλικού στις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε.

4.2. ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΩΝ-ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

Από την ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με 5 Σ.Κ. της Θεματικής Ενότητας ΕΚΠ62 «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων», συνάγονται τα παρακάτω:

- Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές της Δ.Π.», το εκπαιδευτικό υλικό δεν ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτές. Μολονότι ανταποκρίνεται κατά βάση στους στόχους και τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα της Θεματικής Ενότητας και υπάρχει επαρκής συσχετισμός της ύλης του εκπαιδευτικού υλικού με το γνωστικό αντικείμενο της Διοίκησης της Εκπαίδευσης, δίστανται οι απόψεις τόσο για την επάρκεια ως προς τα είδη και τον αριθμό των προσφερόμενων βοηθημάτων, όσο και για το βαθμό συσχετισμού του εκπαιδευτικού υλικού με το φόρτο εργασίας σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα μελέτης αλλά και τον απαιτούμενο ετήσιο φόρτο εργασίας και τον αριθμό ECTS της Θεματικής Ενότητας. Επιπλέον, ενώ όλοι οι Σ.Κ. θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό υλικό συμβάλει στην κατανόηση του γνωστικού αντικείμενου της Διοίκησης της Εκπαίδευσης, υποστηρίζουν ότι αρκετά κεφάλαια της ύλης χρίζουν άμεσης αναθεώρησης και εκσυγχρονισμού.
- Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές της ΑεξΑΕ, το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται εν μέρει στις αρχές αυτές, καθώς δεν είναι πολυμορφικό, το οποίο πρόβλημα υπερβαίνουν μέσω της προσφοράς συμπληρωματικού υλικού στους φοιτητές, και υστερεί σε μερικά επιμέρους χαρακτηριστικά, όπως δεν είναι σαφής και επαρκής η επεξήγηση κάποιων δύσκολων εννοιών, οι λύσεις των δραστηριοτήτων δεν είναι πάντα επαρκείς και κατάλληλες για την αφομοίωση των γνώσεων, και υπάρχει μικρός αριθμός μελετών περίπτωσης και κατάλληλων δραστηριοτήτων.
- Όσον αφορά στον άξονα «Ανταπόκριση στις αρχές της Εκπαίδευσης Ενηλίκων», το εκπαιδευτικό υλικό δεν ανταποκρίνεται σε αυτές, καθώς δεν προσαρμόζεται στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των φοιτητών, και δεν υπάρχει καμία σύνδεση του περιεχομένου της ύλης με τις εμπειρίες τους, με αποτέλεσμα την έλλειψη επαγγελματικής αξιοποίησης της ύλης προς μάθηση. Αυτές οι ελλείψεις πιθανώς έχουν ως επιπλέον αποτέλεσμα, τόσο την απουσία της κριτικής σκέψης, όσο και τη μη ενεργό συμμετοχή στην πορεία μάθησης.
- Όσον αφορά στον άξονα «Ανάγκη επικαιροποίησης», η διαδικασία επικαιροποίησης στο Ε.Α.Π. υπάρχει, κυρίως στο τέλος του ακαδημαϊκού έτους, ενώ ζητείται και η γνώμη των Σ.Κ. από το Ε.Α.Π. Επιτακτική θεωρείται η ανάγκη της αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού υλικού, εξαιτίας της κατάργησης του βιβλίου των Everard & Morris και της αντικατάστασης των παράλληλων κειμένων, λόγω μεγάλων κενών στην ύλη και μη σύνδεσης με το κυρίως υλικό και τις δραστηριότητες, αντίστοιχα. Ως προς τη δομή, κρίνεται ικανοποιητική σε γενικές γραμμές, αλλά χρίζει άμεσης επικαιροποίησης το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού υλικού, όπως αντικατάσταση κάποιων κεφαλαίων από άλλα που να αφορούν π.χ. στην ελληνική πραγματικότητα.
- Όσον αφορά στον άξονα «Αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου του Συμβούλου Καθηγητή», το εκπαιδευτικό υλικό δεν βοηθάει τους Σ.Κ. να είναι αποτελεσματικοί ως προς τον τριπλό ρόλο του Καθηγητή της ΑεξΑΕ σε σχέση με το

εκπαιδευτικό υλικό γιατί το υλικό είναι παλιό και δεν είναι όσο συστηματικό θα έπρεπε για να βοηθάει και τους φοιτητές στην κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ

Είναι βέβαιο πως το εκπαιδευτικό υλικό, καθώς και το συναφές εκπαιδευτικό έργο, για να θεωρείται ποιοτικό και κατάλληλο για Εκπαίδευση Ενηλίκων σε ένα σύστημα Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, πρέπει να διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά που αναλύθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας και σχετίζονται με τις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε.

Σχετικά με το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό και συναφές έργο:

- Όσον αφορά στην ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού, όλοι συμφωνούν, τόσο φοιτητές όσο και Σ.Κ., ότι το εκπαιδευτικό υλικό ανταποκρίνεται εν μέρει στις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε., με υψηλότερο βαθμό ανταπόκρισης στις πρώτες δύο αρχές και χαμηλότερο ως μηδαμινό στην τρίτη.
- Όσον αφορά στην ανάγκη επικαιροποίησης του εκπαιδευτικού υλικού, όλοι, φοιτητές και Σ.Κ., συμφώνησαν ότι είναι επιτακτική αυτή η ανάγκη, κυρίως για τους Τόμους Γ και Δ (λόγω των αλλαγών της νομοθεσίας για τα ευρωπαϊκά προγράμματα και την Ανώτατη Εκπαίδευση, αντίστοιχα) και το ακουστικό υλικό (λόγω μη συνάφειας με το γνωστικό αντικείμενο), αλλά και για τους τόμους Α και Β (λόγω μη σύνδεσης των Παράλληλων Κειμένων μέσω παραπομπών και δραστηριοτήτων με το κυρίως εκπαιδευτικό υλικό και απουσίας των θεωριών που αναφέρονται στο βιβλίο που δεν προσφέρεται πλέον).
- Όσον αφορά στην αποτελεσματικότητα του συναφούς εκπαιδευτικού έργου, οι Σ.Κ. υποστήριξαν ότι δεν τους βοηθάει καθόλου το υλικό να είναι αποτελεσματικοί ως προς τον τριπλό ρόλο του διδάσκοντος στην ΑεξΑΕ, καταδεικνύοντας την αναμενόμενη συσχέτιση της ποιότητας του εκπαιδευτικού υλικού και της ποιότητας του εκπαιδευτικού έργου σύμφωνα με τις απόψεις των φοιτητών. Εντούτοις, οι φοιτητές θεωρούν ότι οι καθηγητές τους ανταποκρίνονται επαρκώς στον τριπλό ρόλο, ενδεχομένως λόγω του συμπληρωματικού υλικού που τους παρέχουν.

Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής συμβαδίζουν με τα αποτελέσματα της μελέτης αξιολόγησης του Ε.Α.Π. από την Ευρωτέκ (2007), καθώς το εκπαιδευτικό υλικό, συνολικά σε όλα τα προγράμματα σπουδών, παρότι ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της ΑεξΑΕ, είναι ανεπαρκές ως προς το περιεχόμενο της ύλης και χρίζει ανάγκης επικαιροποίησης, ενώ επίσης συμβαδίζουν με τα αποτελέσματα της έρευνας της Νικολακοπούλου (2008) για το εκπαιδευτικό υλικό της ΕΚΠ62, καθώς το έντυπο υλικό ανταποκρίνεται περισσότερο στις αρχές της ΑεξΑΕ και λιγότερο στις αρχές της Ε.Ε.

Βάσει των ευρημάτων, η ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού της ΕΚΠ62 θα βελτιωθεί μέσα από μια επικαιροποίηση, ώστε να συμβαδίζει περισσότερο με τις αρχές Δ.Π., ΑεξΑΕ και Ε.Ε. σε όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους, καθώς και να εμπλουτιστεί με σημαντικές θεωρίες της Διοίκησης της Εκπαίδευσης που τώρα απουσιάζουν, να συνδεθεί με την ελληνική πραγματικότητα και να αντικατασταθεί το παρωχημένο περιεχόμενο.

Ευελπιστούμε ότι το προτεινόμενο σύστημα αξιολόγησης του εκπαιδευτικού υλικού και του συναφούς έργου καθιστά τη συγκεκριμένη μελέτη πρωτότυπη και σημαντική για την αξιολόγηση της ΑεξΑΕ στην Ελλάδα, καθώς προέκυψε από τη συνδυαστική μελέτη των αρχών της Ε.Ε., της ΑεξΑΕ και της Δ.Π.

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- A.ΔΙ.Π. (2007α). *Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Απογραφικό Δελτίο Εξαμηνιαίου Μαθήματος* (έκδ. 1^η). Ανακτήθηκε την 1 Νοεμβρίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/Apografiko_deltio_mathimatosADIP.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2007β). *Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Ενημερωτικό Φυλλάδιο* (έκδ. 3^η). Ανακτήθηκε την 28 Ιουνίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/EnimerotikoADIP_v3.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2007γ). *Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης Μαθήματος από τους Φοιτητές* (έκδ. 1^η). Ανακτήθηκε την 1 Νοεμβρίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/Erwthmatologio_foithitwnADIP.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2007δ). *Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Οδηγός εφαρμογής της διαδικασίας Εσωτερικής Αξιολόγησης* (έκδ. 1^η). Ανακτήθηκε την 1 Νοεμβρίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/OdigosEfarmogis_esot_aksiologisis_v1.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2008). *Έκθεση Εξωτερικής Αξιολόγησης*. Ανακτήθηκε την 1 Νοεμβρίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/EEA_rep_el.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2011α). *Διασφάλιση της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Ανάλυση Κριτηρίων Διασφάλισης Ποιότητας Ακαδημαϊκών Μονάδων* (έκδ. 3^η). Ανακτήθηκε την 25 Ιουνίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/AnalisiKritirionADIP_v3.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2011β). *Έκθεση Εσωτερικής Αξιολόγησης. (Πρότυπο σχήμα* (έκδ. 2^η). Ανακτήθηκε την 1 Νοεμβρίου 2013 από http://www.adip.gr/data1/Internal_Eval_Template_v2.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2014α). *Έκθεση Αυτοαξιολόγησης του Ιδρύματος (Ειδικό Πρότυπο Σχήμα για το ΕΑΠ)*. Ανακτήθηκε την 20 Μαΐου 2014 από http://www.hqaa.gr/data1/AYTOAEIOA_AEI-EAΠ.pdf.
- A.ΔΙ.Π. (2014β). *Έκθεση Αυτοαξιολόγησης του Ιδρύματος (Πρότυπο Σχήμα)*. Ανακτήθηκε την 20 Μαΐου 2014 από http://www.hqaa.gr/data1/AYTOAEIOA_AEI.pdf.
- Chaney, B. (n.d.). *History, Theory, and Quality: Indicators of Distance Education: A Literature Review*. Texas: A&M University (Office of Health Informatics). Ανακτήθηκε την 15 Ιανουαρίου 2014 από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=179CF82275F9DA55D5BF6A1B1AE1D126?doi=10.1.1.129.2284&rep=rep1&type=pdf>.
- Council of Europe. (1997, April 11). *Convention on the recognition of qualifications concerning higher education in the 66european region*. European Treaty Series, No. 165. Lisbon. Ανακτήθηκε την 1 Απριλίου 2014 από <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/165.doc>.
- Delors, J. (1996). *Education: the treasure within*. Paris : Unesco
- Δημητρόπουλος, Ε.Γ. (1999α). *Αξιολόγηση προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης. Οδηγός του αξιολογητή*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Δημητρόπουλος, Ε.Γ. (1999β). *Εκπαιδευτική αξιολόγηση. Μέρος πρώτο. Η αξιολόγηση της εκπαίδευσης και του εκπαιδευτικού έργου*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- European Association for Quality Assurance in Education (ENQA). (2005). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. Helsinki, Finland. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.eqar.eu/fileadmin/documents/e4/050221_ENQA_report.pdf.
- European Ministers of Education. (1998, May 25). *Sorbonne Joint Declaration. Joint declaration on harmonization of the architecture of the European higher education system*. Sorbonne, Paris. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/SORBONNE_DECLARATION1.pdf.
- European Ministers of Education. (1999, June 19). *The Bologna Declaration*. Bologna. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/BOLOGNA_DECLARATION1.pdf.
- European Ministers of Education. (2001, May 19). *Towards the European Higher Education Area. Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education*. Prague. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/PRAGUE_COMMUNIQUE.pdf.
- European Ministers of Education. (2003, September 19). *Realising the European Higher Education Area. Communiqué of the conference of Ministers responsible for Higher Education*. Berlin. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Berlin_Communique1.pdf.
- European Ministers of Education. (2005, May 19-20). *The European Higher Education Area – Achieving the Goals. Communiqué of the conference of European Ministers responsible for Higher Education*. Bergen. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Bergen_Communique1.pdf.
- European Ministers of Education. (2007, May 18). *London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world*. London. Ανακτήθηκε την 25

- Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/London_Communique18May2007.pdf.
- European Ministers of Education. (2009, April 28-29). *The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education*. Leuven & Louvain-la-Neuve. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Leuven_Louvain-la-Neuve_Communique%C3%A9_April_2009.pdf.
- European Ministers of Education. (2010, March 12). *Budapest-Vienna Declaration on the European Higher Education Area*. Budapest & Vienna. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Budapest-Vienna_Declaration.pdf.
- European Ministers of Education. (2012, April 26-27). *Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area. Bucharest Communiqué*. Bucharest. Ανακτήθηκε την 25 Δεκεμβρίου 2013 από <http://www.ehea.info/Uploads/%281%29/Bucharest%20Communiqué%202012%281%29.pdf>.
- European Ministers of Education. (2015, May 14-15). *Yerevan Communiqué*. Bucharest. Ανακτήθηκε την 25 Ιουνίου 2015 από http://www.ehea.info/Uploads/SubmittedFiles/5_2015/112705.pdf.
- Ευρωτέκ ΑΕ. (2007). *Μελέτη Αξιολόγησης Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου: Ενδιάμεσο παραδοτέο*. Ανακτήθηκε την 2 Ιανουαρίου 2014 από την ιστοσελίδα γτης Ψηφιακής Βιβλιοθήκης του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης <http://repository.edulll.gr/117>.
- Κόκκος, Α. (1998). Αρχές μάθησης ενηλίκων. Στο: Α. Κόκκος & Α. Λιοναράκης (επιμ.). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Τόμος Β (Σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων) (σς. 19-51). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Κοντογεώργος, Α. (2012). *Διασφάλιση ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση. Καλές πρακτικές*. Ανακτήθηκε την 25 Σεπτεμβρίου 2013 από την ιστοσελίδα της ΜΟ.ΔΙ.Π. του Τ.Ε.Ι. πρώην Λαμίας και νυν Στερεάς Ελλάδας http://modip.teilam.gr/files/1_Basikes_ennoies.pdf.
- Λιοναράκης, Α. & Λυκουργιώτης, Α. (1998). Ανοικτή και παραδοσιακή εκπαίδευση. Στο: Δ. Βεργίδης, Α. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Β. Μακράκης & Χ. Ματραλής (επιμ.). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Τόμος Α (Θεσμοί και λειτουργίες) (σς. 19-35). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Μακράκης, Β. (1998). Αξιολόγηση συστημάτων ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Στο: Δ. Βεργίδης, Α. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Β. Μακράκης & Χ. Ματραλής (επιμ.). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Τόμος Α (Θεσμοί και λειτουργίες) (σς. 245-302). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Ματραλής, Χ. & Λυκουργιώτης, Α. (1998). Ιδιαίτερα εκπαιδευτικά «εργαλεία» - μέθοδοι. Στο: Δ. Βεργίδης, Α. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Β. Μακράκης & Χ. Ματραλής. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Τόμος Α (Θεσμοί και λειτουργίες) (σς. 37-94). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Ματραλής, Χ. (1998). Το έντυπο υλικό στην εκπαίδευση από απόσταση. Στο: Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης, Χ. Ματραλής & Χ. Παναγιωτακόπουλος. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Τόμος Γ (Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες) (σς. 21-49). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- N. 2552 (23^η Δεκεμβρίου 1997), Πρόεδρος της Δημοκρατίας, (ΦΕΚ τεύχος Α, αρ. φύλλου 266/24^η Δεκεμβρίου 1997). *Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και άλλες διατάξεις*.
- N. 3374 (29^η Ιουλίου 2005), Πρόεδρος της Δημοκρατίας, (ΦΕΚ τεύχος Α, αρ. φύλλου 189/2^α Αυγούστου 2005). *Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση. Σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων – Παράρτημα διπλώματος*.
- N. 4009 (2^η Σεπτεμβρίου 2011), Πρόεδρος της Δημοκρατίας, (ΦΕΚ τεύχος Α, αρ. φύλλου 195/6^η Σεπτεμβρίου 2011). *Δομή, λειτουργία, διασφάλιση της ποιότητας των σπουδών και διεθνοποίηση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων*.
- Νικολακοπούλου, Ν. (2008). *Διερεύνηση των απόψεων των μεταπτυχιακών φοιτητών του ΕΑΠ για το εκπαιδευτικό υλικό της Θεματικής Ενότητας «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων» (ΕΚΠ62)*. (Διπλωματική εργασία). Πάτρα: Ε.Α.Π. (Σπουδές στην Εκπαίδευση). Ανακτήθηκε την 2 Νοεμβρίου 2013 από [http://class.eap.gr/LotusQuickr/ekpde/Main.nsf/0/4155813BDB875BA3C2257524002D7539/\\$file/NIKOLAKOPOUYLOY%20NIKOLETA.pdf](http://class.eap.gr/LotusQuickr/ekpde/Main.nsf/0/4155813BDB875BA3C2257524002D7539/$file/NIKOLAKOPOUYLOY%20NIKOLETA.pdf).
- Race, P. (1999). *Το εγχειρίδιο της ανοικτής εκπαίδευσης*. (μτφρ. Ε. Ζήση). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rectors of European Universities. (1988, September 18). *Magna Charta Universitatum*. Bologna. Ανακτήθηκε την 1 Απριλίου 2014 από την ιστοσελίδα του The Magna Charta Observatory of Fundamental University Values and Rights http://www.magna-charta.org/library/userfiles/file/mc_english.pdf.